

Az ördög és a tudattalan

VISSZHANG - LXVII. évfolyam, 37. szám, 2023. szeptember 15.

Régen olvastam annyira briliáns, precíz és éleslátó esszét (*A diktatúra fenomenológiája, ÉS, 2023/35., szept. 1.*), mint ami a legutóbbi *ÉS*-számban jelent meg. Schreiner Dénes írásának céljával és tartalmával egyetértek, csupán néhány kiegészítéssel és pontosítással élnék. Schreiner írása azért fontos, mert – nagy örömmre – végre olyan szempontokat is bevezet a nyilvános, politikai természetű diskurzusokba, melyeknek jelentőségéhez mindig is körömszakadtomig ragaszkodtam és ragaszkodom. Különösen annak fényében tartom kiemelkedőnek esszéjét, hogy eredeti szándékán – a posztmodern diktatúrák természetrajzának leírásán – túl akaratlanul is hozzájárulhat a mindenkori társadalmi-politikai anomáliák, anómiák, krízisek pontosabb diagnózisához és megértéséhez, elosztatva annak a mai napig át nem gondolt klasszikus premisszájának homályát, miszerint az ember racionális állat, legalábbis a szónak eredeti, emelkedett, s nem pedig lefokozó, technicista-instrumentalista értelmében. (Más kérdés, hogy nagy valószínűséggel Schreiner esszéje a többség előtt ismeretlen-olvasatlan marad – bár ne lenne igazam!)

Számos, a politikai filozófiával hivatásszerűen foglalkozó kortárs filozófus számomra érthetetlen módon nem tér ki azokra az elvitathatatlan (mert történelmi korszakokon átívelően, tartósan tapasztalható) egyéni és kollektív szinten feltárulkozó – gyakran lélektani gyökerű – antropológiai sajátosságokra (ellentmondásos, irracionális, sokszor bizarrnak tűnő, de minduntalan megnyilvánuló viselkedési mintákra), amelyekre például Schreiner – Sartre nyomán – legalább részlegesen rámutat. Fő művének vonatkozó részében a francia filozófus a bölcsészet legszebb hagyományát követte, amikor a zsarnoki – akár nyíltan fasiszta, akár a demokrácia álarca mögé bújó – elnyomó működés mechanizmusát írta le, azt demonstrálandó, miképp történhet meg egy komplett társadalommal (vagy, ha már posztmodern kor, hívjuk inkább fogyasztók tömegének?), hogy tudta nélkül esik túsul a diktátor egomán, szociopata hajlamainak. A „bölcsészet legszebb hagyományán” pedig azt értem, hogy a XX. század elején még nem vált élesen szét pszichológia és filozófia. Sartre, illetve Schreiner írása is egyszerre pszichológiai és filozófiai eszmefuttatás: (szociál)pszichológiai, mert azokra a lélektani tényezőkre, motívumokra mutat rá, amelyek hatékonyan segítik elő és tartósítják a türannisz tagadhatatlan tombolását és az igába hajtott társadalom ájult ígézetét; illetve filozófiai, mert absztrakt szintre emeli a folyamat leírását, és fogalmak bevezetésével járul hozzá a jelenség, állapot jobb megértéséhez.

Schreiner Dénes esszéjének minden erénye mellett megvannak a maga komoly hiányosságai. Ezek közül a legfőbb véleményem szerint az, hogy mennyire feltűnően megkerüli a tudat és a tudattalan alapvető jelentőségét (akár egyéni, akár kollektív tudatról és/vagy tudattalanról beszéljünk is), akárcsak a valóban felvilágosító, széles körű (köz)oktatás nélkülözhetetlenségét. A jelenlegi (poszt-posztmodern) társadalmi állapotról kijelenthetjük, hogy az egyén és a mindenkori közösség tudati szintjét tekintve – nem számítva néhány csekély üdvözítő kivételt – még mindig a Sartre előtti korban vagyunk. Ám ahhoz, hogy bármiféle morálisan is előremutató változást egyáltalán csak remélni lehessen (amivel kapcsolatban súlyos kételyeim vannak), a különféle represszív autokráciák, diktatúrák térnyerését és a „krónikus társadalmi abszurd” állapotát elősegítő viselkedés mélyebb megértése, bensővé tétele lenne a nulladik lépés. Ennek pedig egy fundamentális előfeltétele lenne a *tudattalan* szerepének és funkciójának felismerése. Jung és leghíresebb, legtehetségesebb tanítványa, Erich Neumann voltak azok, akik nem győzték hangsúlyozni a *tudattalan* társadalomformáló, sokszor sorsfordító (vagy épp sorsot meghatározó) szerepét. (Neumann *Mélypszichológia és új etika* című könyvéről volt szerencsém írni az *ÉS*-ben tavaly [30. szám, július 29.], de érdemes itt említeni a kortárs német filozófust, Peter Sloterdijket is, aki a bennünk élő szürreális létezőre hívja fel a figyelmet *Harag és idő* című művében.) Említeni lehetne más olyan körülményeket, ágenseket is

(főleg antropológiai-etológiai, metafizikai adottságokra gondolok), amelyek szintúgy hozzájárulnak a „diktatúra fenomenológiájához”, és amelyekre érdemes lett volna legalább utalni a szerzőnek.

„Álláspontom szerint csak a társadalom tagjait mintegy kívülről átfogó külső tekintet vizsgálata segítségével érhető meg teljesen a diktatúra működés módja, és talán e belátások segítségével számolható fel” – írja a szerző. Vele szemben én úgy gondolom, hogy a belső tekintet, az önmagunkba mélyedés, az introspekción és az önreflexión jelentősége és a tudati beállítódás, illetve a *tudattalan* szerepe legalább ennyire fontos e vizsgálatban (ha nem fontosabb); ahogyan a diktatúra felszámolása (vagy jobb esetben ki nem alakulásának lehetősége) is csak az egyéni felelősséggel pallérozott, kijózanító szociálpszichológiai tényekre is figyelmeztető tudati és szellemi beállítódástól, valamint a *tudattalan* árnyékot vető szerepével való szembenézésétől remélhető.

„A tudatosan vagy öntudatlanul a diktátorba kihelyezett tudat és az ezzel járó önelnégyiasítás olyan passzivitás-élményt eredményez, mely a kollektív lét önálló képzésére és fenntartására sem képes” – rögzíti Schreiner a diktatúráknak megágyazó szellemi-tudati állapot sajátosságát, ám ehhez azonnal hozzá lehetne fűzni, hogy ez a kihelyezett tudat és vele párhuzamosan az önelnégyiasítás nem a véletlennek előzmények nélküli műve, és nem is holmi kiismerhetetlen fekete lyuk.

Másik hiányossága Schreiner publicisztikájának, hogy nem nélkülöz bizonyos vágyvezérelt, ennek megfelelően nem kellően alátámasztott, optimisztikus felhangokat, és olyasmit posztulál, amelynek csírái sem látszanak. Amelyről Schreiner ír esszéjének legvégén, az egy olyan idilli és kellő alap nélkül vágyott jövő, amelyet leginkább csak megfelelő oktatással, a művészetek katartikus erejének segítségével lehetne elérni. A büszke (de nem gőgös), autonóm (de nem pszichopata), felnőtt *citoyen* tudata képes ellenállni a diktátor tekintetének és vonzásának, ez adhat okot a reményre. És ez lenne a mindenkori társadalom érdeke is, ha jót akar magának. Csak hogy a tapasztalat ezzel szemben az, hogy épp a mindenkori politikusok és a belőlük „kisarjadó” diktátor-szörnyek azok (tehát a politikum terepe), akik a közoktatás színvonalának lezüllesztésén, a morális kontraszelekción fáradoznak (elenyésző kivételtől eltekintve). Az a *„szabad, méltósággal teli tekintet”,* amire írása végén utal, nem magától fog kiülni az emberi arcokra. *„A diktatúrákon átívelő közös idő, a diktátor által meg nem érintett közös terek, a végre egymásra és magunkra vetett emberi tekintet fenntartják a reményt. Innen kell hát elindulni”* – zárja írását Schreiner. Szerintem pedig ide kellene eljutni.

Azt remélni persze, hogy a létezés végérvényesen pacifikálható, hiú és gyermeketeg ábránd, hasonlóképp ahhoz a kíváncsihoz, hogy a politikum terepe mentes legyen az arccal bírót diktátor vagy az arctalan tömeg (a többség) elnyomásától, és valamiféle örökre konszolidált, Édent idéző, magashegyi etika kristálytisztá levegőjű atmoszféráját árássa. Nem marad más, csak a régi recept: kultúra és megfelelő oktatás, önképzés, az egyéni fejlődés igénye. Csak a kultúrával és megfelelő oktatással edzett, szellemileg autonómmá váló, gyarlóságával és árnyékot vető tudattalanjával tisztában lévő polgár lehet az, akinek belülről kifelé ható, kulturális fékek és egyensúlyok által megtámasztott immunrendszere képes lehet ellenszegülni a fejüket fel-felütő diktátorok tekintetének, és leszámolni a „diktátor magához csábító, torz vigyorával”. Ahhoz, hogy ne passzívan sodródó, a diktátor halálos ölelésébe táncoló, „tárgyként tengődő társadalom” legyünk, vagyis hogy a társadalom a megannyi „szubjektum-mi” hordozója legyen (és ne csak a tárgyiasult „objektív mi” atomjainak összessége), megfelelő önkép és tudás szükséges. Ennek lenne eszköze a kultúra és a megfelelő oktatás, még akkor is, ha utóbbira vajmi kevés esély mutatkozik.

A remény remény marad mindaddig, ameddig nem szembesülünk önvalónk árnyoldalával, és nem szentelünk több és minőségibb figyelmet és erőfeszítést bensőnk, saját tudati beállítódásunk radikális, morális értelemben is előremutató megváltozásának. Ami aztán szerencsés és valódi reményre okot adó esetekben spontán is elvezethet a kollektív tudat megváltozásához és a diktátorok elbukásához. Mert ha általában igaz is, hogy az ördög a részletekben rejlik, a mindenkori közösségi-társadalmi létezésben rejlik ördögi legelőször is az egyéni és kollektív tudattalanok minőségében mutatkozik meg. Érdemes hát

művelni tudatbéli kertjeinket, virágainkkal és gyümölcseinkkel, de nem elfeledve a sötét földmélyét sem.